

A BOKOR-SZAMIZDAT

"Csavarjunk az írógépbe két ív fehér papírt, közöttük indigóval, s fogjunk hozzá mondanivalónk leírásához! Nagyobb példányszám eléréséhez több fehér ívre s több másolópapírra van szükség, s az eljárást addig folytatjuk, amíg el nem értünk az írógép befogadási határát jelentő, a tapasztalt gépíró ujjait s a mindenre elszánt olvasó szeméit még tönkre nem tevő 12-14-es példányszámig." Valahogy így készítették a XX. századi szamizdatirodalmat, közte a kelet-közép-európaiakat és benne a Bokor bázisközösség szamizdatirodalmát.

A Bulányi György piarista páter által 1945-ben alapított római katolikus Bokor bázisközösség az előző rendszerben illegális egyházi mozgalomként működött. A Bokor mozgalom vezetőit a pártállam bebörtönözte, tagjait a rendőrség figyelte, vezetőjét és ez által az egész mozgalmat a magyar katolikus hierarchia kiközösítette. A Bokor üldözött és perifériára szorított, földalatti egyházként, vallási megújulási mozgalomként, alternatív vallási csoportként, grassroot szervezetként működött.

A kezdetben 200-300 főt, az 1980-as években kb. kétezer főt számláló Bokor megteremtette a maga illegális, szamizdatirodalmát, amelynek három korszaka különíthető el. Az első korszak Debrecenhez kötődik (1948-1952), mivel a mozgalmat is itt alapították. Az indulás írásait a Bokor-szamizdatirodalomban az "első hullám" vagy a "naiv kezdetek" címmel illetik.

Az első korszak termése már pontosan tükrözi, a Bokor-szamizdatokra jellemző tematikát. Kiadtak külföldi egyházi dokumentumokat (pl. Suhard párizsi bíboros érsek 1945 után kiadott körlevele), egyházpolitikai írásokat (pl. Bulányi György, Lakos Endre, Török Jenő tollából), Sík Sándor egykori munkatársának, Kardos Klárának a lelkiségről szóló két kötetét, egy rajzos hittankönyvet az alsósoknak és egy nem rajzost a felsősöknek, valamint imádságokat és elmélkedéseket. És természetesen az alapító Bulányi György köteteit is sokszorosították (pl. Szeretet az Isten; Az Isten Országá címűek).

A kiadványok elkészítéséről és terjesztéséről a ma 85 éves Bulányi György azt írta, hogy "volt Debrecenben egy, a püspöki helynökségnek is dolgozó hölgy, aki reggel tol estig nekünk gépelt. Ha jól emlékszem, hat fillért fizettem neki egy A/4-es lap feléért. Elmondhatatlan mennyiségben gyártotta ezeket az írásokat. Vittem az írásokat az ország különböző pontjain tartott lelkigyakorlataimra. Beterítettük vele a fél országot."

A debreceni korszaknak az 1952 augusztusi letartóztatási hullám vetett véget, amikor a Bokor vezető tagjait letartóztatták, és elkobozták az elérhető füzeteket is.⁴ Ez volt az a korszak, amikor "egyetlen másolópapír alkalmazása is államellenes cselekedetnek számított", és "a legbátrabbak is tartottak rövidebb-hosszabb szünetet tevékenységükben, mivel jobbnak látták megtakarítani a felforgató iratok terjesztésének vádpontját".

Ennek és a Bokor vezetőinek bebörtönzése ellenére, 1952 után is "keletkezett" Bokor-szamizdat. A budapesti második korszakban (1952-1971) a Bokorhoz és Lénárd Ödön piarista szerzeteshez egyaránt köthető külföldi fordítások terjedtek (dokumentáció a francia munkáspapi mozgalomról, egyházi híryanagok, jelentősebb személyek nyilatkozatai, a családi étellel, gyermekneveléssel kapcsolatos témák) a Bokorban és azon kívül. Bulányi György nyolcéves börtönbüntetéséből való szabadulása után (1960) úgy döntött, hogy "többé nem tesz indigót az írógépébe". A páter azonban nem tudta betartani önmagának tett ígéretét, és élete fő teológiai műve, az evangéliumok elemzése "szamizdatban" terjedt a Bokorban és azon kívül. (A Keressétek Isten Országát! [KIO] című munkája 1968-tól jelent meg, és 1970-ig készült el belőle a - teljes - hat kötet.) Bulányi más nagyobb lélegzetű munkái (Karácsony és remény, 1970; Merre menjek?, 1971) és kisebb terjedelmű írásai (Melléktermékek - 13 füzet) is ekkor láttak napvilágot.

A KIO "gyártási folyamatáról" Bulányi azt írta, hogy "egy A/4-es ívpapírosra 60 sor fért, soronként 60 leütéssel. Ez összesen 3600 leütés". A KIO "hat samizdatkötete összesen ezer ilyen lap. Legépeléséhez tehát három és fél milliószor kellett leütni a billentyűt. De nem akárhogyan, mert a KIO úgy lett gépelve, hogy 12 papírost és 11 indigót tettünk bele a gépbe - illetőleg, eggyel többet, mert ez volt a gépelő, Vadas Éva néni stikapéldánya. Verni kellett a masinát, nem simogatni. Rojtosra verte az ujjait! Csak a KIO-ból tíz sorozatot készített az évtizedek folyamán, s ez 36 millió leütés. Mindezt, igen, szerelemből tette. A Bokorban semmit sem csinálunk a Bokorért pénz ellenében".

Az időben leghosszabb és legtermékenyebb harmadik korszak (1971-1989) akkor vette kezdetét, amikor a Bokor tagjai elhatározták, hogy megváltoztatják addigi ajándékozási szokásaikat és elkerülve a kevésbé értékes és kevésbé személyes karácsonyi ajándékozásokat, egymásnak készítenek karácsonyi ajándékot. Nem vesznek egymásnak könyveket, hanem saját maguk termékeivel ajándékozzák meg egymást ("testvéreknek ajándék testvérektől"). Ebből lett a Karácsonyi Ajándék, a KARAJ, amely először 1971-ben egy füzetben, majd 1972-ben kettő, 1973-ban négy, 1974-ben pedig hat füzetben jelent meg. (A írások névtelenül jelentek meg, de a Bokor-tagok tudták, hogy kik a szerzők.)

A hatvanas években indult a II. Vatikáni Zsinat szellemiséget tükröző, progresszív beállítottságú nemzetközi folyóirat, a Concilium, amelyre a Bokor korán felfigyelt, s elkezdte egyes cikkeinek, majd - a 1970-es években - tematikus számainak (a latin-amerikai felszabadulási teológia, az erő nem alkalmazás, a politika és életszentség, a szegénység) fordítását. Magyar Concilium címen nyolc füzet jelent meg (1975-1984).

A mennyiségi paraméterek tekintélyesek, hiszen a Budapesten szerkesztett "központi" KARAJ-ból összesen 171 samizdatkötet jelent meg 1971 és 1989 között. Minden kötet ötven-száz oldalas volt, ami összesen 8550-17 100 oldalt tett ki. Ezen "központi kiadás" mellett a vidéki nagyvárosokban működő Bokor közösségek is elkészítették a maguk "helyi kiadású" Karácsonyi Ajándékaikat. A "központi" és "helyi" KARAJ-ok oldalszáma összesen mintegy 15 000 körül mozoghatott (kb. 46 millió karakter) az adott időszakban, ami valószínűleg - a terjedelmet tekintve - kimagasló teljesítmény a magyar, de lehet, hogy a régió samizdattörténetében is.

Egy-egy KARAJ-évfolyam általában tíz önálló kötetből állt (a "központi" és önálló kötetek száma volt 171), és egy-egy önálló kötet kb. harminc példányban jelent meg.

A KARAJ elkészítése szervezett rendben zajlott. Szeptember közepéig kellett leadni a KARAJ-ba szánt írásokat, amit egy, a Bokor tagjaiból álló, 1971 óta szinte állandó, 5-6 fős szerkesztőség az első ülésén, tematika szerint (elmélet, pasztoráció, családszociológia, elmélkedések stb.) szétválogatott. A szerkesztőség megállapodott a fő részekről, a műfajokról és a hozzávetőleges terjedeletről. A szerkesztőbizottság második, egyben utolsó ülésén (október közepe) már a kiválogatott, a szükséges stiláris javításokon átesett, fejezetcímekkel ellátott írások kötetbe rendezésére került sor. A megszerkesztett kötetek a gépelőkhöz kerültek, akiknek október végéig kellett "legyártaniuk" a megbeszélte számú oldalakat. A köteteknek november végéig kellett beköttetni ahhoz, hogy december 10-re, a karácsony előtti utolsó közösségi összejövetelen minden arra illetékes a kezébe vehesse. A kötetek így kerültek kézzől kézre, közösségtől közösségig karácsonyra a Bokor tagjaihoz.

A kötetek technikai előállításában azonban nem volt ennyire problémamentes. Utánajárás kellett ahhoz, hogy a hiánycikknek számító harmincgrammos átütőpapír kellő mennyiségben rendelkezésre álljon, hogy ne a kapható, de rossz minőségű NDK indigó, hanem a ritkábban kapható Deltaplan karbont vehessék meg, hogy megfelelő strapabírású és különböző színű kötővászaron a kellő időben a rendelkezésre álljon. A gépelések zömét a közel tíz év börtönműtől "rendelkező" Vadas Éva szerzetes nővér végezte el, majd az egyre szaporodó kötetek gépelésén már többen osztoztak.

A kapható írógépek (pl. Olimpia, Erika, Remington) mind csatasorba álltak. A "technikai forradalom" a demokratikus ellenzék aktív közreműködésével érte el a Bokor szamizdat készítőit 1980 őszén. Erről a szervezeti és technikai szempontból egyaránt fontos találkozásról Bisztrai György közösségi vezető azt írta, hogy "Hodosán Róza, a budapesti házunk pincéjében megtanított a stencil lapra gépelt szöveget, fakeretre feszített szitaszövetre ragasztani, erre festéket önteni, s egy gumi hasábbal a festéket a szitán és a stencillapon átréselni. A szerkezet alá tett üres papírlapon pedig megjelent a szöveg. Ez volt a szitázás. Dolgoztam vele, de nem sokáig, mert - 1981 tavaszán szintén Rózával és Demszkyn keresztül egy nagydarab, szakállas holland újságírótól, az Őrs vezér téren átvettem egy új, kézzel hajtott, stencilgépet. A stencil lapokat különböző üzemeiktől, gyáraktól kunyeráltam, mivel irodagép-műszerész volt a szakmám és naponta 4-8 céghez is el kellett mennem könyvelő gépeket javítani. Aztán egy józsefvárosi lakásban kezdtük el a stencil-gyártást. Nehezen ment. A festék sűrűségének és a gép nyomóerejének beállításával sokat küszködtünk. Ha már fel volt téve a gépre a stencil papír, akkor érdemes volt az oldalból 500 darabot gyártani (a stencil papír kb. ennyit bírt ki). Egy oldalas röplapnak ez a módszer kiváló, de a kötetek legyártására nem volt megfelelő. Nem is készült komplett kötet, csak néhány 10 oldalból 500-500 példány. Lelkemben azt gondoltam végig, hogy ez a technika nem a Bokor profiljához való, mert nagyon kevés embert lehetett bevonni. Nem volt közösségi munka, hanem egyéni partizánmódszert igényelt". A Bokor szamizdatgyártása tehát nemcsak más technikát igényelt, mint például a Beszélőé, de más "gyártási filozófián" is alapult.

Az újabb technikai újítás 1984-ben következett be, amikor egy lyukszalag vezérlésű NDK író automatát ("a traktor") sikerült Székesfehérváron munkába állítani. "A traktor" elfoglalt egy teljes kisszobát. A betűkarok csapásainak iszonyú erős hangja miatt hosszan kellett keresni hozzá a veszélyt vállaló házigazdát. Egy régi bérház földszinti tanácsi lakásába került. A kisszobára újságpapírral párnázott ajtót és biztonsági zárat, álmennyezetet és a falakra habtáblából hangszigetelést tettünk".¹⁰ "A traktort" éjszaka szállították a lakásba, hogy a szomszédok ne lássák. "Egyszer kellett legépelni vele az anyagot, persze félreütesek nélkül, mert a lyukszalagot javíthatni igen nehézkes volt, azután már újra és újra gépelte automatikusan a lyukszalagról. Tíz perc alatt elkészült egy oldallal, ami alatt a kiszolgálója éppen szét tudta rakni a tízindigós példányt és előkészíteni a következő szendvicset. "11 A hangok óhatatlan kiszűrődése és a lakásokban valamint plébániákon felszerelt lehallgató-készülékek miatt a lebukás lehetősége mindig adott volt.

Szintén NDK-s gépek voltak az 1984-1985 körül megérkező Robotron 6011-es elektronikus, margarétafejes írógépek, amelyek 1050 karaktert (kb. 15 sornyi szöveget) tudtak megőrizni, amit aztán tetszőleges mennyiségben lehetett kinyomtatni. Bisztraiék azonnal nekiláttak a gép memóriájának bővítéséhez. "Meg kellett benne találni, hogy hol gátolja, tiltja a program a nagyobb mennyiségű jel tárolását. Kemény fejlesztőmunka kezdődött. Sikerült először olyan hardvert, kártyát építeni, ami már egy oldalnyit meg tudott őrizni. Aztán megszületett a több éven keresztül alkalmazott technika: egy speciális magnetofonra került rögzítésre a begépelte szöveg, amit aztán bármikor elő lehetett venni, és gyártani lehetett belőle a tíz példányokat".¹²

A találmányi hivatalnál természetesen be nem jegyzett újítások sora azzal folytatódott (1986), hogy a Commodore 64 számítógép egyszerre négy darab Robotron gépet vezérelt, így tíz perc alatt negyven példány készült el egy oldalból. Tehát "egy 120 oldalas KARAJ-kötetből tíz példány 20 óra alatt íródott ki. Egy kötet kinyomtatása két óra alatt történt meg."¹³

Az eszközök évenkénti beszerzése és az elérhető technikai újdonságok bevezetése külön konspirációs ággá nőtte ki magát a Bokorban, a kiadványokat gépelő, fűző stb. családok pedig hetekig megfeszítve dolgoztak a szamizdatokon.

Az utolsó gyártási fázis elvégzése, az átlagosan évente ötszáz darab kartonkötés elkészítése is komoly munkát és lebukási kockázatot jelentett. A budapesti könyvkötők között kellett először bizalmi kapcsolatot kialakítani, hogy aztán adott időben a köteteket gyorsan bekötethessék. (A vidéki KARAJ-okat általában nem kötötték be.) Az 1980-as évek elején Király Ignác közösségi vezető érdi házának pincéjében működött a szamizdatkötészeti központ. Leselejtezésből megszerzett, immár saját vágógép és présgep tette egyszerűbbé a végső munkafázis elvégzését. Ez a hivatalos kötetektől való függetlenedés azonban már a hatóságnak is túl sok lehetett, mivel egy jól szervezett rendőrségi akció során a már kész példányok, az 1985-ös termés nagy részét elkobozták. A közúti ellenőrzés során előállított "két Trabantost" 2-3 órás kihallgatás és a szabálysértési eljárás elindítás után a rendőrség elengedte.

A szerkesztési és az elkészítési kérdések, valamint a mennyiségi vonatkozások mellett fontos a tartalmi és színvonalbeli kérdések számbevétele is. A KARAJ-ok műfaja nehezen

meghatározható, hiszen nem egységes műfajú, tematikájú és színvonalú kötet sorozat létrehozása volt a cél, hanem a saját önkifejezés lehetőségének és az önálló fórum létrehozásának a megteremtése. Egyszerre voltak benne jelen a lelkeségi füzetekre jellemző, az egyházi ünnepekhez kötődő és azoktól független elmélkedések, komoly teológiai és a társadalomtudományok körébe tartozó értekezések, egy mozgalom életével összefüggő írások és fordítások. Bulányi Györgynek a magyar egyházzal és vatikáni hierarchiával való teológiai és egyházfegyelmi vitájától kezdve (1976) - a KARAJ-sorozat részeként - minden évben önálló Dokumentumkötet is megjelent. Ennek tematikája és egyben terjedelme tovább bővült attól kezdve (1979), hogy a Bokor férfi tagjai megtagadták a katonai szolgálatot. (A dokumentumkötetek szó szerint közölték az ÁEH-val és állami intézményekkel [pl. Országgyűlés, Büntetés végrehajtási Intézetek], a Magyar Katolikus Püspöki Karral [MKPK] és a Vatikánnal folytatott párbeszéd dokumentumait. Közöltek a Bokor tematikájába illő világi és egyházpolitikát érintő megnyilvánulásokat, dokumentumokat, a Bokorral kapcsolatos, külföldön megjelent írásokat, interjúkat és sajtócikkek fordításait stb.) Az 1990-ig megjelenő 14 önálló dokumentumkötet a Bokor több fronton vívott (világegyházi, államegyházi, állami, civil társadalmi) emberi jogvédő (lelkiismeret- és vallásszabadság, szólásszabadság) tevékenységének eseményeit vette számba, ami kor- és egyháztörténeti szempontból is jelentőséggel bír. A Bokornak ez a politikai szabadságjogokat is érintő küzdelme teremtette meg azután az 1980-as évek elejétől a párbeszéd lehetőségét a demokratikus ellenzékkel (a már említettek kivételével Haraszti Miklóssal, Kis Jánossal, Kőszeg Ferencsel, Rajk Lászlóval, Solt Otíliaival, majd pedig 1986-tól Miszlivetz Ferencsel). A rendszeresnek mondható "magánlakásos" találkozások során a közvetlen szamizdatcserére is lehetőség nyílt, amelyek írásos nyomai mind a KARAJ-ban, mind pedig a Beszélőben, illetőleg a Nagy Jenő által szerkesztett Demokratában is tetten érhetők, például egyházpolitikai és katonaság-megtagadó témákban.

A KARAJ-ok sorába tartoztak, de önálló kötetben jelent meg az évenként más és más téma köré (pl. gyermeknevelés, erőszakmentesség, engedelmisség, szegénység) szerveződő kötet, a Közös Dolgaink (KD). A Bokor tagjai, közösségei megvitatták az "alapananyag" tekintett, egy vagy néhány felvezető tanulmányból álló KD-t, és az erre adott válaszokból született meg - szintén évenként - az önálló ún. Reflexió-kötet.

Önálló kötetekben jelentek meg Bulányi György későbbi szamizdatkötetei (az említett KIO-n kívül az Egyházrend és az Erény-e az engedelmisség?),¹⁴ és a fordítási kötetek. Utóbbiak egy része a nyugati teológus szakírók könyvei (Jean-Marie Müller: Az erőszakmentesség evangéliuma; Windass: Kereszténység és erőszak; Pinchas Lapide zsidó teológus egyik műve; Gerhard Lohfink: Milyenek látta Jézus a közösséget?; Jean-Michael Hornus: Nem harcolhatok! és Ernst F. Schumacher: A kicsi szép), másik része vallásfilozófiai (pl. Nyikolaj Bergyajev) és történeti munkák (Arnold Toynbee: A vallás a történész szemével; Enciklopédia Britannica egyes részei), valamint zsinati dokumentumok (pl. Lumen Gentium) voltak. Magyar szerzőt is kiadott a Bokor: az első korszakban például Kardos Klárának az írása látott napvilágot, a harmadik korszakban Hamvas Béla műveiből állt össze két füzet anyaga. A dokumentumkötetek folytatásának lehet tekinteni a közösségi vezető Havasy Gyula

önálló dokumentum-gyűjteménye (Háttér, 1944-1987), amely azután megjelent legális formában is.

A Bokor vidéki műhelyeiben (Debrecen, Győr, Pécs, Sopron, Szeged stb.) is születtek önálló szamizdatkiadványok. A Bokor 1975 óta működő, székesfehérvári "ökológiai munkacsoportjának" szellemi alkotásai egyrészt a KARAJ-okban, másrészt helyben kiadott Pálmaág-füzetekben jelentek.16 (1986 és 1989 között 13 db Pálmaág jelent meg, egyenként 20-40 példányban.)

A Bokor szamizdatokból "kötelesspéldányt" kaptak a Bokor vezetői (ún. ág- és ágrész vezetők) és a 8-12 főt számláló közösségek, amelyek azután saját igényeiknek vagy pasztorációs szándékaiknak megfelelő számú példányban újra legépelték az általuk fontosnak ítélt KARAJ-okat, könyveket, fordításokat stb. Előfordult, hogy egy-egy közösségnek vagy nagyobb településen működő helyi közösségeknek volt egy külön "könyvtárosa" is. Ezek a közösségi vagy városi "szamizdatkönyvtárak" gyűjtötték a más vallási közösségek és a demokratikus ellenzék által kiadott szamizdatokat és a legális könyvforgalomban elérhető jobb könyveket.

A Bokor-szamizdatirodalomból tiszteletpéldányt kaptak a Regnum Mariánum, a Focolaré, a Taizé mozgalom vezetői, egy-egy szerzetes, ökumenikus lelkészcsoporthoz, szimpatizánsok, jó barátok. És a Bokor-szamizdat nyilván eljutott az ÁEH-hoz, a III/III-as ügyosztályhoz és püspöki kar tagjaihoz. (Utóbbival kapcsolatban ismertté vált, hogy a MKPK körlevelet bocsátott ki 1978-ban Bulányi György Lelkipásztori marketing című munkája ellen. A körlevél szépséghibája volt, hogy olyan mondatokat idéztek a szerző munkájából, amelyek nem is szerepeltek a műben. Azóta sem derült fény arra, hogy az állam vagy az egyház szervei hamisították-e meg a művet.)

A Bokor harmadik szamizdatkorszaka, vagy ahogyan a Bokorban nevezik, a "harmadik hullám" után még 1992-ig adtak ki "szamizdatformátumú" KARAJ-okat és más kiadványokat. (A Bokor aktuális cselekvési terveivel foglalkozó Közös Dolgaink és az ezekre adott Reflexiók a mai napig, évente megjelennek!) A rendszerváltással egy időben alapították a Bokor - immár legális - folyóiratát, a kéthavonta megjelenő Érted vagyokat ("A jézusi tájékozódás folyóirata"), ami eddig 84 számot ért meg. A Bokor "belső tájékoztató hírujságja, a Bokor közösségeiben élők számára" jelenik meg havonta, elektronikus formában is a TÁJÉK (jelenleg a XIV. évfolyam 152. számánál tart) és az elsődlegesen Bulányi György írásait közlő Koinónia (XI. évfolyam). A Bokor-szamizdat jelentős része ma már CD-re került, és egyes írásait közölte a Harmadik Part folyóirat és az Egyházfórum Kiadó. A Bokor legális könyvkiadója korábban az Irotron, majd a Bokorliget, később pedig az Elpidia Kiadó, illetőleg, Bulányi György Naplójának köteteit a Püski Kiadó jelenteti meg.